

A retorikai kérdés és felkiáltás határsávja

1. Dolgozatomban két alakzattípusnak: a retorikai kérdésnek (interrogatio) és a felkiáltásnak (exclamatio) a határsávjába eső sajátos átmeneti jelenségeket vizsgálom. A retorikai kérdés az a kérdésalakzat, amelyben a kérdő mondat kérdésfunkciója csorbul: a felvilágosításkérés háttérbe szorul, formális kérdéssé válva, érzelmileg telített közlés (állítás, felszólítás, felkiáltás, óhajtás) funkcióinak betöltésére szolgál, de éppen a megőrzött kérdő-emocionális és az újonnan érvényesülő szerep, azaz a közvetlen és a közvetett beszédaktus összefonódása miatt válik hatásossá. A felkiáltás pedig indulatot érzékeltető és keltő érzelmi alakzat. Ha a retorikai kérdés felkiáltás értékben használatos, gyakori, hogy a mondatvégi intonációs írásjel a kérdő névmás megléte ellenére felkiáltójel vagy kérdő- és felkiáltójel együttese, jelezve az interrogatio és az exclamatio határsávját. Ilyenkor a kérdő névmásnak megfelelő kérdőjel helyett az interpunkció-módosulás a megnyilatkozás valós funkcióját jelölő eszközzé válik.

2. Az értelmező szótárak (A magyar nyelv értelmező szótára [ÉrtSz.]; Magyar értelmező kéziszótár [ÉKsz.]), HERNÁDI MIKLÓS „Közhelyszótár”-a (Bp., 2001. A továbbiakban: Ksz.) és a szlengszótárak (KARDOS TAMÁS–SZÜTS LÁSZLÓ, Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság? Bp., [é. n.]; KIS TAMÁS, Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára. Bp., 1992; KÖVECSES ZOLTÁN, Magyar szlengszótár. Bp., 1998) anyaga alapján azt igyekszem feltárni, hogy az eredetileg kérdő szerepű névmásokat milyen nem kérdő funkciójú használat értékeli át az exclamatio értékű interrogatiókban, ezért milyen (viszony)jelentésárrnyalattal, illetve stílusértékben, beszédhelyzetben használatosak a magyar köznyelvi, szleng és szépirodalmi szövegekben. A szótárakból gyűjtött mondatalakzatokat jelentésük alapján csoportosítom. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy a retorikai kérdés és a felkiáltás határsávjába eső jelenségek leggyakoribb szerepe az olyan értékelés, amely mennyiséget, nagyságot, minőséget, fokozást, túlzást sejtet, illetve az értékeléshez általában valamilyen érzelmi viszonyulás társul alapvetően pozitív vagy negatív előjellel.

2.1. Mennyiséget kifejező értékelők

A *hány?* mennyiséget jelentő melléknévi (= számnévi) kérdő névmás (KUGLER NÓRA, A mondattan általános kérdései: Magyar grammatika. Szerk. KESZ-

LER BORBÁLA. Bp., 2000. 143) az ÉrtSz. szerint felkiáltásokban 'milyen sok!, mennyi (sok)!' jelentésben használatos: *Hány ember szívesen cserélne vele! Hány ízben összeszidtam már!* Az ÉKsz. is 'milyen sok!' értelemben adatolja felkiáltásban a *hány?* előfordulását, de nyilvánvalónak tartom, hogy a kérdő színezet értékeléskor is megőrződik: *Hány ember hitt neki!*

A *hányadik?* melléknévi kérdő névmásban az ÉrtSz.-szócikk felkiáltó mondati adata alapján 'milyen sokadik!' tartalom implikálódik: *Kelmednek is régen behantoltuk sirját, / Azóta hányadik új esztendő-t írják!* (Arany). Az ÉKsz. is feltünteteti ugyanebben a szerepben ezt a kérdő névmást: *Hányadik napja már!*

A *hányadszor?* határozószói kérdő névmást az ÉrtSz. felkiáltásban 'mily sokadik alkalommal!' jelentésben adja meg: *S felkurjant a kedvenc nóta, / Ki tudná hanyadszor fúja!* (Arany). Az ÉKsz. is ugyanerre a funkcióra tartja alkalmaznak.

Méltatlankodó értékelést fogalmaz meg a *hányszor?* határozószói kérdő névmás felkiáltásban 'milyen nagyon sokszor, milyen gyakran' jelentésben: *Hányszor megmondtam, hogy ne háborgass!* (ÉrtSz.). Az ÉKsz. adatában is 'mily sokszor!' jelentésű: *Hányszor kértelek!*

A *mennyi?* mennyiséget jelentő melléknévi (= számnévi) kérdő névmás az ÉrtSz. adatai szerint érzelmileg színezett mondatokban a csodálkozás, megdöbbenés, felháborodás, vágy kifejezésére 'milyen sok!' fokozó, esetleg túlzó értelemmel töltődik fel: *Mennyi pénz! Mennyi ember! Mennyi baj érte őket!* Az ÉKsz. is ugyanebben a jelentésben veszi fel kérdő színezetű felkiáltásban: *Mennyi kincs!*

A *mennyi?* mennyiséget kifejező kérdő névmás *-t* raggal határozószószerűen 'milyen sokszor vagy soká!' jelentéssel telítődik határozóértékű tárgyként: *Menynyt könyörögtem neki hiába! Menynyt ültünk ott a váróteremben!* (ÉrtSz.), vagyis 'Sokat könyörögtem...'

Sajátos változatot képviselnek ezen a típuson belül a *t a g a d ó f o r m á j ú*, de állító értelmű értékelést kifejezők. A *mi?* főnévi kérdő névmás *-t* ragos formáját teljesülhetetlen vágy kifejezésére feltételes módú igével a 'milyen (nagy, jelentékeny, értékes) dolgot', 'bármit!' jelentésben veszi fel az ÉrtSz.: *Mit meg nem próbáltam volna, csak...! Mit nem adnék érte, ha...!; Mit nem tettem volna érte, Szép kis szőke gyermekem!* (Petőfi). Valóban ezek a tagadó mondatok mindig átfordulnak állítóba, így 'sokat' értelmű a *mit nem* fordulat, azaz mennyiség jelzéseként értelmezhető. Az ÉKsz. szerint is a *mi?* főnévi kérdő névmás *-t* ragos alakja vágy érzékeltetésekor tagadó mondatban feltételes módú igével 'bármi' jelentésű: *Mit nem adnék érte!*

Az ebbe a típusba sorolt adatokban rejtetten mindig a 'sok' jelentése bújik meg.

2.2. Nagyságot kifejező értékelők

A *mekkora?* melléknévi kérdő névmás az ÉrtSz. alapján felkiáltásban csodálkozás fokozó, túlzó kifejezésére 'milyen nagy!, ilyen roppant nagy!' jelenté-

sű: *Mekkora gazdagság! Mekkora ez a gyerek! Mekkora merészség!* Ez a névmás sajnálkozás, felháborodás fokozó, túlzó kifejezésére is 'milyen nagy!', ilyen roppant nagy!' jelentésű felkiáltásban: *Mekkora kár!* Ugyanezt a jelentést veszi fel az ÉKsz. is a következő csodálkozást kifejező alakzatban: *Mekkora ez a gyerek!*

A diákszleng meglepődést érzékeltetve a nagyság jelzését a *mekkora?* melléknévi kérdő névmás elé kitett „*hogy* + személyes vagy mutató névmás” kiemelő jellegű szerkezettel nyomatékosítja is: *Hogy te mekkora ödön* ('buta') *vagy! Hogy neked mekkora tappancsaid* ('láb') *vannak?! Hogy ez mekkora hólyag* ('nagyképű')! (KARDOS–SZÜTS).

A *mekkora?* melléknévi kérdő névmás határozóragos formáját ige előtti helyzetben az ÉrtSz. 'milyen nagy mérték' jelentésben rögzíti: *Mekkorára nőtt ez a gyerek!* Ez a névmás -t ragos formában is főnévi értékben ige előtt állva 'milyen nagy mérték' értelmű (ÉrtSz.): *Mekkorát ásitott! Mekkorát aludtam!*

Az ÉKsz. a régies *Mi szégyen!* frazéma *mi?* kérdő névmásához a 'mekkora!' jelentést kapcsolja.

A *mily?* melléknévi kérdő névmást az ÉrtSz. főnévi értékben 'milyen' jelentésben értékelő tartalmúnak tekinti. Ezért a *Milyet ásitott!* értelme: 'Milyen nagyot/hatalmasat ásitott!'

A *milyen?* kérdő névmás főnévi értékben (ÉrtSz.) az igéhez hozzáértendő tárgy nagy voltának kifejezésével értékel: *Tüsszentett, de milyeneket!* Az ÉKsz. felkiáltásban 'mekkora' értelmet kapcsol a *milyen?*-hez: *Milyen élmény volt! Milyen csapás!* Valójában a tudati transzformálás következtében nagyságot értékelő tartalom kapcsolódik a kérdő névmáshoz: 'nagyon nagy' stb.

A régies és irodalmi *minő?* melléknévi kérdő névmás fokozó értelmű használatakor az ÉrtSz. és az ÉKsz. ugyanazt a példát hozza, és 'milyen?', 'milyen?', 'milyen!' jelentést tulajdonít a *Minő szégyen!* (Arany) felkiáltás kérdő névmásának, amely 'nagy', 'nagyon nagy' értékelő tartalmat rejt magában.

Ennek a típusnak a kérdő névmásaiban latensen mindig a 'nagy', 'nagyon nagy' konkrét vagy absztrakt értelemben realizálódik.

2.3. Minőséget kifejező értékelők

A *hogy?* határozószói kérdő névmás felkiáltásban a személyes állásfoglalás visszaadására a legkülönbözőbb jelentésárnyalatokkal telítődik (ÉrtSz.): 'milyen jól...!', 'milyen nagyszerűen...!', 'milyen ügyesen...!', 'milyen gyorsan!' stb.: *Húsz esztendő... az idő hogy lejár!* (Petőfi); *Hogy vitt ezerekkel! hogy vitt egyedül!* (Arany); *Hogy nézett, milyen kedvesen!* (Gárdonyi). Szerintem az utóbbiakban inkább a 'csodálatra méltó módon' értelem aktualizálódik.

A *micsoda?* melléknévi kérdő névmással alkotott Ksz.-adat meglepetésnek hangot adó, pejoratív ízű ismerős fordulat: *Hogy micsoda emberek (népek) vannak!*

Rosszallás hallik ki az ÉrtSz.-ből gyűjtött anyag alapján a *milyen?* melléknévi kérdő névmással alkotott népies, bizalmas stílusú interrogatio-exclamatio

határsávjába eső olyan mondatokból, amelyek valamely kellemetlen látványhoz vagy tapasztalathoz 'ilyen szokatlan, kifogásolható (szennyezett, rendetlen stb.) külsejű, állapotú, minőségű vagy fajtájú?' jelzésként tapadnak: *Nézze meg az ember, milyen már megint a kezéd?! [Mosd meg azonnal!]; Nahát, milyen a hajad?! [Fésülködjél meg!]; Milyen ez a füzet?! [Csupa tintafolt!]; Milyen kézzel ülsz az asztalhoz?! [Rögtön menj kezet mosni!]* Hasonlóan értelmezhető a *milyen?* -t ragos alakja is: *Adott neki takarót, de milyet?! [Csupa lyuk.]*

A *milyen?* kérdő névmás főnévi értékben (ÉrtSz.) az igéhez hozzáértendő tárgy szokatlan voltának kifejezésére szolgálva 'ennyire különösetek' értelemben értékel: *Milyeneket beszél!*

A tagadó forma a jelentésváltozást több nyelvi adatban is állító értelemmel nyomatékosítja. Az ÉrtSz. szerint a *hol?* határozószói kérdő névmás állító értelmű, de tagadó formájú felkiáltásában 'milyen sok helyen?!' jelentéssel töltődik fel: *Hogy te hol nem jártál! Hol meg nem fordult ez az ember!* Inkább 'érdekes, furcsa helyeken' értelemben veendő ez a kérdő névmás.

Az ÉKsz. tagadó alakú mondatban felkiáltásként 'mennyi helyen!?' jelentést tulajdonít a *hol?* határozószói kérdő névmásnak: *Hogy te hol nem jársz!?* Úgy gondolom, hogy konkrét szövegkörnyezetben inkább 'szokatlan/különös/rendkívüli helyeken' értelmű.

Az ebbe a típusba sorolt adatok többnyire csodálkozással/meglepődéssel keveredő értékelésnek adnak hangot.

2.4. Fokozást kifejező értékelők

Bosszúságnak, szánakozásnak, csodálkozásnak, elismerésnek, rosszallásnak hangot adó felkiáltásban a *hogya?* határozószói kérdő névmás 'milyen nagyon...!', 'milyen rendkívüli fokban, mértékben...!', 'mennyire...!' jelentésű (ÉrtSz.): *Hogy nagyzol! Hogy ordít ez a gyerek! Hogy sajnálom szegényt! Hogy megvénült néhány év alatt!; Hogy örültek! Hogy ünnepeltek!* (Gárdonyi). A *hogya?* határozószói kérdő névmás felkiáltásban 'mily nagyon...!' tartalmat implikálhat az ÉKsz. adata szerint is: *Hogy sajnálom!*

Felkiáltásban a *hogyan?* határozószói kérdő névmás 'milyen nagy fokban...!', 'mennyire...!' kifejezésére képes (ÉrtSz.): *Hogyan sírhat még a hitves, hogya így sír az atya!* (Babits). Az ÉKsz. a *hogyan?* határozószói kérdő névmást csodálkozó és felháborodott felkiáltásban 'mily nagyon...', 'mily jól!' értelemmel veszi fel: *Hogyan megszépült!*

Az ÉrtSz. a *mely?* főnévi kérdő névmás egyik jelentését felkiáltásban ritka és régi alakban határozószószerűen 'milyen nagy mértékben, fokban' tartalommal rögzíti: *Mely szép dolog, hogy az ember nem tudja a jövődőt...* (Mikes); *Ah mely édes ízzel Alszik kincsem itt!* (Csokonai). Az ÉKsz. ezt a használatot szintén a 'mennyire!' értelemben határozószószerűen adatozza: *Mely szép dolog!*, vagyis 'Nagyon szép dolog!' a jelentése.

A *mi?* főnévi kérdő névmás határozószói értékben (ÉrtSz.) melléknévi állítvány előtt felkiáltásban 'milyen nagy fokban, mértékben; mennyire, milyen' jelentésű: *Legkivált az esték ilyenkor mi szépek!* (Petőfi). Az ÉKsz. a *Mi szép!* frazéma *mi?* kérdő névmásához a 'mennyire!' jelentést kapcsolja.

Az ÉKsz. a *micsoda?* kérdő névmás 'mennyire!' jelentését határozószói értelemben veszi föl a *Micsoda szép nő!* adata alapján. Így a kérdő névmás tulajdonképpen a 'nagyon' értékelést rejti magában.

A határozószói értékű *milyen?* kérdő névmás (ÉrtSz.) az 'ennyire nagy fokban, mértékben' jelentést foglalja bele a felkiáltásba: *Milyen boldog ember! Milyen pompás látvány! Milyen szépen elképzeltém!* Határozószóként az ÉKsz. 'mennyire!' értelemben adatozza: *Milyen furcsa!* A Ksz. ismerősen csengő fordulataiban is a *milyen?* 'mennyire', illetve 'nagyon' jelentésű: *Hogy milyen kicsi a világ! Milyen pipák lehetnek, akiknek mögötte van telkük vagy házuk...*

Látható, hogy ezekben a nyelvi adatokban a kérdő névmás fokhatározói értékű ('mennyire', 'nagyon').

2.5. Negatív érzelmektől kísért cselekvést vagy a cselekvés módját értékelők

A *hogya?* határozószói kérdő névmás az ÉrtSz. szerint helytelenített és se l vegyes meglepődés közlésére alkalmas, azt érzékeltetve, hogy a beszélő nem érti a történetet: *Hogy a csudába(n) feledkezhettem meg róla! Már hogy tudtam ily bután megrémülni!* (Ambrus Zoltán). A Ksz. retorikai kérdésnek tartott adata a *hogya?* határozószói kérdő névmással negatív tapasztalatok miatti meglepetést fejez ki: *Hogy mik vannak! És hogy kell vigyázni!*

A *hogyan?* határozószói kérdő névmás (ÉrtSz.) csodálkozó kérdésben a k é t e l k e d é s mozzanatát emeli ki a 'hát lehetséges az, hogy...?', '(szinte) lehetetlen (az), hogy...' jelentéssel: *Hogyan mondhatott volna ilyet egy gyerek?! Hogyan is gondolhatott ilyen örülségre?!*

Állandósult szókapcsolatot tartalmazó, érzelmileg telített kérdésben a gondolat, megnyilatkozás, cselekvés szokatlan, meglepő voltának gyakran még s z e m r e - h á n y á s s a l is tetézt érzékeltetésére szolgál a *hova?* határozószói kérdő névmás (ÉrtSz.): *Hova beszéltek?! Hova gondolt?!* Ilyenkor a kérdő és a felkiáltó jelleg egybekapcsolódását, a két modalitás elválaszthatatlanságát a mondatvégi intonációs írásjelek halmozása is mutatja. Az ÉKsz. is érzelmileg színezett mondatpéldát idéz a *hova?* sajátos előfordulására: *Hova gondolsz?! 'Hogy is gondolhatsz ilyet!' értelemben. Az ÉrtSz. átvitt értelmű felkiáltásában a hova?/hová? határozószói kérdő névmáshoz '(m)ilyen rossz, súlyos vagy lealázó (anyagi, társadalmi) helyzetbe, milyen erkölcsi mélységbe...!' értelem is társulhat: *Hova jutottunk! Hova süllyedtünk!**

A *mi?* főnévi kérdő névmás -t ragos formában mondat jelentő igével kapcsolatban 'miféle furcsa dolgokat beszélsz?' jelentésű: *Miket nem beszélsz?! (ÉrtSz.), azaz a mondat meglepetést, h i t e t l e n k e d é s t sejtet. De m é l -*

t a t l a n k o d ó felkiáltás is alkotható *mit?*-tel valamely nem várt kívánságra vagy kijelentésre reagálva: *Hát még mit nem!*; *Karórát is most akarsz? Hát még mit nem?* Az ÉKsz. szerint a *Még mit nem!* 'Azt bizony nem lehet!' értelemmel egyenértékű. A katonai szlengben (KIS) a cselekvés jogosulatlansága miatti f e l h á b o r o d á s éreztetésére lehet alkalmas a *mi?* főnévi kérdő névmás -t ragos formája: *Mit akar ez, hiszen annyi csillagja van, mint nekem!*

Az adatok tanúsága szerint a méltatlankodó rosszallást a tagadó értelem erőteljesen nyomatékosítja. Méltatlankodó, sőt felháborodott hangnemű kérdés a 'mi jogon! milyen alapon?!'-t firtatja (ÉrtSz.) a *hogy?* határozószói kérdő névmással: *Hogy tudtál ilyet csinálni?!* 'Nem csinálhattál volna ilyet.'; *Hogy mersz a szemembe nézni?! Hogy beszélhetsz így az anyáddal?! Hogy jutott eszébe ilyet mondani?!* Nyilvánvaló, hogy ezek az állító logikai minőségű kérdések tagadásként értelmezhetők. — Rosszalló tagadást tartalmaz a *hogy?* határozószói kérdő névmás olyan kérdésben is, amelyben a hitetlenkedő beszélő képtelen feltételezni a kérdezett cselekvést: *Már hogy tenne ilyet?!* (ÉrtSz.) 'Nem tesz ilyet.'

A *hogyan?* határozószói kérdő névmás felháborodást, felelősségre vonást is sugallhat rosszallón 'mi jogon?!', mi alapon?!' jelentéssel (ÉrtSz.): *Hogyan jutott eszedbe ilyet tenni?!*, nyilván az állító tartalomnak tagadóba átfordulásával: 'Nem lett volna szabad, hogy ilyesmi eszedbe jusson'.

A tagadó forma is fokozza a közlés hatékonyságát határozott állítást sugallva.

Tagadó formájú mondatban a *hogy?* határozószói kérdő névmás magától értetődő nyomatékos állítás visszaadására szolgálhat (ÉrtSz.). Ilyenkor a rosszallást vagy b o s s z a n k o d á s t szitokszók hozzákapcsolása jelzi: *Hogy is ne...?! Hogy a csudába, a fenébe, az ördögbe ne...?!* 'hogyan is gondolhat valaki ilyen bolondot?!'; 'az csak természetes, hogy igen!; 'hát persze, hogy igen!'; 'de mennyire...!'; [*Megveszed ezt a cipőt?*] *Hogy a csudába ne venném meg, mikor olyan olcsó?!* Az ÉKsz. bizalmas stílusminősítést társít a 'persze, de mennyire!' jelentésű *Hogy a csudába v. a fenébe* stb. *ne...?!* formákhoz. Felháborodást jelez a Ksz. *hogy?* határozószói kérdő névmással állító értelemben: *Hogy nem unják meg!* 'Meg kellene, hogy unják'.

Az ebbe a típusba sorolható alakzatokkal bizonyos cselekvések vagy cselekvési módok miatti negatív érzelmeknek: méltatlankodásnak, felháborodásnak, bosszúságnak szokás hangot adni.

2.6. Tagadó értelemmel hangsúlyozott cáfolást kifejezők

A *hol?* határozószói kérdő névmás a 'sehol sincs (sehol sem volt, lesz)', illetve 'eltűnt, elmúlt, megsemmisült' jelentésben használatos (ÉrtSz.), mivel a dolog megléte szóba sem jöhet: *Hol volt már akkor a háború!* (Mikszáth). Érzelmileg színezett felkiáltó értelmű mondatban különösen valamely hely vagy idő távoli vagy ismeretlen voltának kifejezését is szolgálhatja (ÉKsz.): *Kedvel-*

tem őt, de hol van az már! A Ksz. felkiáltásaiban a *hol?* a 'sehol sincs (volt, lesz)' jelentésben értendő: *Hol van az a nyár! Hol van már a tavalyi hó!*

Az ÉrtSz.-beli adatok tanúsága szerint a *ki?* főnévi kérdő névmással kifejezett és kérdő-felkiáltó dallamtól kísért retorikai kérdések szokásos jelentésátfordulása eredményeképpen „negatív kérdésre pozitív átértelmezés vonatkozik, pozitív kérdésre pedig negatív” (KOCZSÁNY PIROSKA, A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája: Az alakzatok világa. 2. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 2001. 18): *Ki hallott olyat, hogy...?! Ki látott már ilyet! 'Senki...'*. — Tagadó értelmű rosszallást éreztet a *ki?* főnévi kérdő névmás névelős nyomósító szóval is: *Ki a csoda számított erre?! Ki az ördög hitte volna?! (ÉrtSz.)*. — Esetleg a nyomósító szó ragozva is szerepelhet, de a *ki?* mindig ragozatlan marad: *Ki a fenének jutna ilyesmi eszébe! (ÉrtSz.)*. — A *ki?* főnévi kérdő névmás méltatlankodó kifejezésben sértőnek tartott címzés, megszólítás visszautasításakor is szokásos 'senki' értelemben: *Nekem is egy kriglit cimbora! — Miféle cimbora! Ki itt a cimbora! (ÉrtSz.)*.

Az ÉKsz. is felveszi a *mi?* melléknévi kérdő névmás 'semmi' jelentését tagadó tartalmú interrogatóban: *Mi közöm hozzá!?*

A *mi?* főnévi kérdő névmás *-t* ragos formában (ÉrtSz.) gyakran a kérdő jelleg háttérbe szorulásával, de azért kérdő vagy felkiáltó hangmenettel használatos főleg méltatlankodás, rosszallás jelzésére, amikor 'semmi!' a magától értetődő jelentés: *Mit is várhattam tőle?! Mit tehettem volna?! A felkiáltó színezetű mit nekem, neked stb. szókapcsolatoknak az ÉrtSz. 'mit jelent?', mit számít?', mit ér?' jelentést tulajdonít: Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája! (Petőfi). Vagyis ez a Petőfi-idézet tagadásként értelmezhető: 'Semmit nem jelent!'*.

Az ebbe a típusba sorolt nyelvi adatok többnyire olyan beszédhelyzetekben hangzanak el, amelyekben a megszólaló a beszédpartner megállapítását cáfolja.

2.7. Több funkciós értékelők

Az ÉrtSz. adatai alapján érzelmileg telített közlésben a csodálkozással egyes megütközés kifejezésére a *mi?* főnévi kérdő névmás a *mi nem* fordulatban 'milyen furcsa, rendkívüli dolog' jelentésben szerepel: *Mi nem jut eszedbe?! — A Mi minden! Mi mindent összebeszél! Mi mindent hurcol magával a táskájában!* adatok *mi minden* fordulatához 'milyen sok mindenféle tárgy, dolog' jelentést rendel az ÉrtSz., nyilván a csodálkozás érzékeltetésére.

A szlengben (KÖVECSÉS) a *mi?* kérdő névmás és a névelővel nyomósított forma a közlés expresszívebbé tételét szolgálja a csodálkozás/meghökkenés visszaadására, és közben a szóhasználat elárulja a beszélő korát és hangvételét is: *Mi a manó!* [bizalmas, humoros]; *Mi a ménkű!* [idősek által használt bizalmas, humoros].

Az ÉKsz. jelzése szerint a *mit?* forma egyrészt különösen kérdő jelleg nélküli felkiáltásokban gyakori értékelő tartalommal: *Mit látnak szemeim!* 'Miféle dol-

got látok!'; *Mit tesz Isten!* 'Az a furcsa dolog történt, hogy...'. Ezek örömet és bosszúságot egyaránt jelenthetnek. Az ÉKsz. által adatolt *Mit ki nem találsz!* fordulatban a *mi?* főnévi névmás *-t* ragos alakja 'meglepő, örömteli dolgokat vagy butaságokat' értelmű.

A negatív vagy pozitív dolgokon való elámulást a 'sok' és 'meglepő' jelentésű *mi?* nyomósítja a Ksz. adatában: *Ha ez az úgy beszélni tudna, mi mindent tudna mesélni!*, illetve a *mit?* forma ugyanezt az értelemet sejteti: *Hogy ez mit tudna mesélni!* (Ksz.). A Ksz. egyik *mit?*-tel formált adatában csodálkozás és bosszankodás egyszerre bújik meg: *Nézzenek oda, hogy miket tanul az ember!*

A *micsoda?* melléknévi kérdő névmás az ÉrtSz. szerint pozitív és negatív jelentésű egyaránt lehet: 'milyen különös, meglepő, szokatlan vagy nagyszerű': *Micsoda házak vannak Pesten!*, illetve 'milyen kifogásolható tulajdonságú, természetű, fajtájú?': *Micsoda kérdés!* Ezenkívül ez a melléknévi kérdő névmás főleg felkiáltásban 'milyen nagy (mértékű, fokú)' jelentést kaphat: *Hű, micsoda csődület támadt egyszerre! Micsoda sikere volt!* — Az ÉKsz.-ban is a *micsoda?* melléknévi kérdő névmás felkiáltó jelleggel 'milyen különös, meglepő, nagy, szép stb.' értékelő tartalmat közvetít: *Micsoda tévedés! Micsoda szép nő!*

Az ÉKsz. a 'milyen?' jelentésű *mily?*-t határozószói minőségben pozitív és negatív tartalmú értékelést sugalló felkiáltásban is adatolja: *Mily galádság! Mily szép!*

Felkiáltásban a *milyen?* kérdő névmás melléknévként fokozó értelmet hordozva a főnévi jelentéstartalmat nyomósítja a 'nagymértékben feltűnő, szokatlan (kitűnő, kiváló, szép vagy jó)', illetve az ellenkező értelemmel (ÉrtSz.): *Milyen ebédet ettem! Milyen szépség! Milyen boldogság itt lenni!; [Öltetek disznót?] De még milyen disznót öltünk!; [A méhek] milyen sietéssel ereszkednek egy-egy most nyílt ... virágcsoporra...* (Gárdonyi).

Az interrogatio és exclamatio határsávjába eső egyes nyelvi adatokban vagy egymás mellett élnek az eltérő funkciók vagy összekapcsolódva.

3. A retorikai kérdések végén az írásjelhasználat többféleképpen is alakulhat: lehet csak kérdőjel, de szerepelhet kérdve-felkiáltó (*Mit tehetnénk a szabály ellenében?! József Attila: Osztas után*) vagy kérdve-felszólító mondat végén (*Hát el tudod képzelni, hogy csak úgy semmivé leszünk?!*) kettős írásjel is (FARKAS LÁSZLÓ, *Milyen mondatok végére teszünk felkiáltójelet?*: Nyr. 193 [1957]; RÁCZ ENDRE, *Az egyszerű mondat vizsgálata I.: Magyar nyelvhelyesség*. Szerk. DEME LÁSZLÓ–KÖVES BÉLA. Bp., 1961. 229; *Nyelvművelő kézikönyv*. Bp., 1980. I, 1147), esetleg a már teljesen funkciót váltott, csak a sajátos kérdő dalmáról és kérdőszaváról felismerhető retorikai kérdésekben felkiáltójel önmagában is állhat (FARKAS, i. m.; KÁROLY SÁNDOR, *A mondatfajták: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1962. II, 23–55): *Hogy ez mit tudna mesélni! Hogy mik vannak! És hogy kell vigyázni!* (Ksz.). Szépirodalmi adatokban néha pont is elképzelhető az interrogatio és az

exclamatio határsávjába eső mondat végén (*Ki az ördögnek jutna eszébe az a gondolat, hogy annak a rongyos falucskának védelmére építették volna a sasantanyát a vár építői.* Krúdy). Tehát a retorikai kérdésként értelmezés nem az írásjelhasználat függvénye, hanem a tartalomé.

Megítélésem szerint az idézett nyelvi adatokban a kettős írásjel használata a kétféle mondatfajta összefonódását jelzi, így nyilvánvalóan egybemosódik bennük a kérdő és felkiáltó dallamvonal. És nemcsak a mondatvégi kettős intonációs írásjellel (!?), hanem a felkiáltójellel záródó nyelvi adatokba is beleérezem a kérdő jelleget a kérdő névmás megléte miatt.

Nyelvi anyagom azt mutatja, hogy többnyire a felkiáltó értékű, kérdő névmást tartalmazó interrogatiók végére kerül felkiáltójel vagy kettős írásjel, gyűjtött anyagomban ugyanis kivételként csak két felszólító és egyetlen óhajtó értelmű mondat végén van felkiáltójel. Tóth Árpád tiltása hangzik így a *mi?* ragos formájával: *Ó, csillag, mit sírsz! Messzebb te se vagy, Mint egymástól itt a földi szivek?* Ebben az idézetben a *mit?* 'minek?', 'miért?' jelentésű, illetve a mondat értelme: 'Ne sírj!'. — A közszlengben (KÖVECSESE) a *Mit néző, nem vagy te intéző!* durva méltatlankodás azért, mert valakit bámulnak. Ez egyértelműen tiltásnak is felfogható. — A 'miért van az, hogy...?' jelentésű *miért?* határozószói kérdő névmást az ÉrtSz. a következő adatban veszi fel: *Miért hogy egy mennydörgés nem csapott / belé fiam gödrébe...!* (Katona). Szerintem ez a *miért?*-tel szerkesztett felkiáltás óhajt implikál: 'Bárcsak egy mennydörgés csapott volna belé fiam gödrébe'.

Hogy a retorikai kérdés és felkiáltás határsávjába eső formák interrogatióként is értelmezhetők, olyan adatok igazolják, amelyeket különböző szótárak, sőt ugyanaz a szótár is kétféleképpen látott el mondatvégi írásjellel: ÉrtSz.: *Hol van a tavalyi hó?*; ÉKsz.: *Hol van (már) a tavalyi hó?*; Ksz.: *Hol van az a nyár, hol a régi szerelem? Hol van már a tavalyi hó? Hol van az a nyár! Hol van már a tavalyi hó!* Hogy sokszor mennyire szétválaszthatatlanul kapcsolódik össze a retorikai kérdés és a felkiáltás, bizonyítja az ÉrtSz. egyetlen szócikke, amelyben ugyanazt a jelentést hordozó mondat kétféle írásjellel van felvéve nem várt kívánságra vagy kijelentésre reagáló méltatlankodó felkiáltásként: *Hát még mit nem!; Karórát is most akarsz? Hát még mit nem?*

A retorikai kérdés és felkiáltás határsávjába eső alakzatok nem egységes típust alkotnak, hanem fokozatok különíthetők el közöttük: „van sok olyan kérdő módon kifejezett felkiáltás, amelyben még a kérdés is eleven. Előfordulhat a kérdő felkiáltás mint az előző közlés helyesbítésének bevezetése: *De mit beszéllek?*” (HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar frazeológia. Bp., 1995. 116), de vannak olyan kérdő formák is (*Milyen hideg van! Mekkora ugrott!*), amelyeknek az „igazi kérdő jellege a megszokott felkiáltásokban ma már nem érzékelhető” (HADROVICS LÁSZLÓ, i. m. 116).

Úgy gondolom, hogy a kérdő névmás megmaradása miatt latensen akkor is megőrződik a kérdő jelleg, ha a mondat felkiáltóként való értelmezése már konvencionalizálódott. A kérdő névmásos formához kapcsolódó emotív érték ugyanis akkor is jelen van, ha közben a mondatfajta változik (KÁROLY SÁNDOR 1964: 87), sőt az emocionális jelleg a kérdő szemantikai szerkezet egy részének megtartásából fakad (PÉTER MIHÁLY, *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Bp., 1991. 152).

Nyelvi anyagom szemléletesen mutatja, hogy a nyelvi gazdagság miatt szinte tipizálhatatlanul sokféle illokúciós aktus társítható a retorikai kérdés és a felkiáltás határsávjába eső formákhoz. Ez abból fakad, hogy ugyanaz a kérdő névmás a legkülönbözőbb jelentésekkel tölthető fel, például a *micsoda?* melléknévi kérdő névmás pozitív és negatív töltetű egyaránt lehet: 'milyen különös, meglepő, szokatlan vagy nagyszerű', illetve 'milyen kifogásolható tulajdonságú, természetű, fajtájú?', sőt 'milyen nagy (mértékű, fokú)' jelentést is felvehet. Az is nyomon követhető, hogy ugyanahhoz a megnyilatkozáshoz (*Mit látnak szemeim!*) ellentétes jelentések is társulhatnak.

A különböző szótárakból gyűjtött adataim többnyire olyan emocionális mondatok, amelyekben a kérdő mondatok átértékelődnek. Ilyenkor az érzelmi töltet erőteljesebb, jelezve: a pusztán felkiáltással már nem érzékeltethető a kifejezni kívánt jelentés. A retorikai kérdés és felkiáltás határsávjába eső formákban a kérdő névmások általában értékelő tartalmúakká válnak: *Milyen pompás látvány! Milyen csapás!*, ráadásul többnyire negatív minősítéssel. Ezek az adatok nemcsak fokozó, túlzó értelműek ('Nagyon pompás!', 'Nagy csapás!'), hanem a fokozás lehetetlenségét is kifejezik (PÉTER MIHÁLY, i. m. 152). Így válik ez a forma a kifejezhetetlenség kifejezőeszközévé.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA